

Юрій Ніколаєць

ДОНБАС В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

У статті проаналізовано основні аспекти формування історичної пам'яті про Донбас.

Ключові слова: історична пам'ять, історія, історіографія, Донбас, Дике Поле.

Yuriy Nikolaets. The historical memory of Donbass. In The given article is analyses main aspects of historical memory of Donbass.

Key words: historical memory, history, historiography, Donbas, Wild Field.

Історія Донбасу являє собою переплетення подій, пов'язаних із освоєнням малозаселених територій, індустріалізацією, соціальними перетвореннями, масштабними бойовими діями. Складний та суперечливий характер освоєння краю за участі представників різних соціальних та етнічних груп наклав свій відбиток на формування уявлень про Донбас. Серед цих уявлень присутні оцінки фактів історичного розвитку, міфи, символи, здатні бути як джерелом протестної активності, так і засобом об'єднання широких верств населення для досягнення спільної мети.

Упродовж багатьох сторіч на донбаських землях господарювали і суперничали слов'яни та численні кочові племена — печеніги, половці, а згодом і татари. Внаслідок навали монголо-татар на Русь зі сходу на захід від Дону до Дунаю та з півночі на південь від верхів'їв Сіверського Дінця й берегів Оки до Азовського та Чорного морів утворилося так зване Дике Поле, яке впродовж майже трьох століть (XIII–XV) залишалося малозаселеним.

Жодне державне утворення довгий час не могло забезпечити повний контроль над територією Дикого Поля, яке було

ареною запеклих збройних сутичок. З 1480 р. майже п'ятдесят років поспіль кримські татари здійснювали грабіжницькі походи. Для просування на південь протягом XVI–XVII ст. Московська держава спиралася на систему оборонних споруд, що називалися засічними лініями або засічними «чертами», які перекривали основні шляхи, по яких татари здійснювали набіги на центральні райони країни.

Для спостереження за південними степами й запобігання раптовим набігам кримських татар Московським урядом була організована сторожова прикордонна служба. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. вплив Московської держави обмежувався північною частиною сучасної Донецької області. У цьому районі на початок 1571 р. налічувалося 73 сторожі, які несли службу в межах 10-30 верст вздовж Дінця від ріки Оскола до Тора [2, с. 7-21].

Тут варто вказати на сезонність перебування московських вояків-прикордонників. Абсолютна більшість з них не вважали цю місцевість постійним місцем проживання, що зумовлювало відповідні побутові та соціальні умови їх перебування, які обмежувалися лише потрібним для виконання службових обов'язків. Кожна сторожа включала певну смугу місцевості, на якій таємну дозорну службу несла кінна варта, що постійно перебувала в русі, а тому сторожі не могли стати основою майбутніх поселень [29, с. 9].

У той же час забезпечення бодай сезонного захисту приваблювало у ці краї людей, чия вдача та схильність до авантюр сприяли налагодженню економічної діяльності. Біля прикордонних сторож і на південь від них — до берегів Азовського моря, де кочували кримські татари, почали оселятися станами і зимівниками козаки, для яких особиста свобода, уникнення кріпацтва стояло вище перспективи загинути під час набігу кочовиків. Тому певний час територія Дикого Поля асоціювалася із «пашекою татар», де організовували свої збройні сили козаки [13, с. 251]. Стан козацтва турки розуміли як об'єднання незалежних людей, розбійників, волоцюг [31, с. 361].

Козаки, як вільні люди, у переважній більшості трактували свою «волю» як незалежність від будь-яких зовнішніх впливів. Можна погодитися із твердженням Г. Куромія, що це була «свобода від», а не «свобода для» [16, с. 18].

Як свідчать сучасні дослідження, постійні поселення засновувалися з великими проблемами [1, с. 211-225; 5; 7;

17; 18]. У багатьох випадках представники окремих етнічних груп розселялися компактно. Але за умови спільності релігійних вірувань та економічної діяльності утворювалися поліетнічні поселення, характер взаємодії між якими базувався на єдності економічних та соціальних інтересів.

Діяльність козаків поступово трансформувала уявлення про Дике Поле, що перетворювалося на арену дій козацьких об'єднань. Важливим етапом в освоєнні просторів Донецького краю було поселення тут запорозьких і донських козаків, які спільно боролися проти татар. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. між козаками в основному склалися добросусідські взаємини. За висловом сучасників, запорозькі і донські козаки постійно переходили одні до інших і мали можливість жити у спільних куренях [29, с. 14-15]. Відносини між запорізькими та донськими козаками формувалися у межах спільної боротьби проти зовнішніх ворогів-кочовиків, протистояння зазіханню російських урядовців на «давні козацькі вольності» (спротив нерідко переходив у збройні виступи, придушення яких було надзвичайно жорстоким, оскільки, на думку можновладців, саме жорстокість могла «заспокоїти» козаків, які звикли жити у суворих умовах прикордоння), а з часом суперництва за право володіння певними земельними угіддями.

Активне заселення краю почалося під час війни під проводом Б.Хмельницького, коли, рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини тікали тисячі селян з Правобережної України. Досить великого розмаху набув цей процес після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків [8, с. 12-13].

Загалом, дослідження заселення та освоєння краю у XVI–XVIII ст., проведені професором В. Пірко, показують, що у цей період участь у освоєнні краю брали різні етноси, серед яких вихідці з території сучасної України становили 60-70 % [24, с. 180]. У деяких працях факт переселення неправомірно оцінюється як прагнення українського населення жити «на території Російської держави» [38, с. 121].

Можна висловити припущення, що колонізація сприяла перетворенню Московської держави на Російську імперію, оскільки переселенці забезпечували захист її південних кор-

донів, брали участь у завойовницьких походах на боці московитів, сприяли піднесенню культури землеробства у краї та поширенню прогресивних його методів серед представників інших етнічних груп, здійснювали розвідку та розробку місцевих корисних копалин.

Московська держава (а пізніше Російська імперія)), не маючи на Південному Сході усталених кордонів, фактично використовувала поселенців у своїх інтересах, забезпечуючи за їх рахунок захист південних кордонів від нападів татарських загонів. Інтерес переселенців до розширення економічної діяльності зумовлювався відносно тривалою відсутністю стягнення податків на колонізованих землях. Крім того, люди фактично уникали фіксації власного соціального статусу у межах станового ладу, виробленого в процесі становлення Гетьманщини. Така мотивація зміни місця проживання загалом була характерною для багатьох переселенців, які брали участь у колонізації неосвоєних земель. Причому їх «освоєння» асоціювалося, у першу чергу, із осілим способом життя землеробів. Переважна більшість землеробів-переселенців вважали себе козаками і прагнули уникнути виплати податків та нав'язування трудових повинностей, що розглядалося як зазіхання на «козацькі вольності».

Тут варто наголосити, що козацькі об'єднання продовжували усвідомлювати свою окремішність від Московської держави, про що свідчать виступи козаків у відповідь на зазіхання на «козацькі вольності», які включали в себе, в тому числі, й можливість займатися солеварінням, що приносило досить великі прибутки у період пізнього середньовіччя [27].

Для Московської держави (а пізніше Російської імперії) козацтво, (як запорозьке, так і донське) являло собою лише тимчасового союзника, який забезпечував вирішення складних зовнішньополітичних завдань, пов'язаних із розширенням впливу московських правителів. Подальше зміцнення Російської імперії призвело до поступової ліквідації могутності козацьких об'єднань. Першим потрапило під удар запорозьке козацтво.

Частина території Донбасу у XVIII ст. асоціювалася із територією «Запорозьких вольностей». Як зазначав Д. Яворницький, «Кальміуська паланка знаходилася між Вовчою,

Кальміусом і Азовським морем. Центром її було поселення біля самого гирла річки Кальміус при впадінні її в Азовське море, де колись стояло величезне місто Домаха, а з 1779 року побудовано місто Маріуполь» [41, с. 161]. Завданням російських урядовців стало якомога швидше заселити ці землі за рахунок здійснення цілеспрямованої колонізації [31, с. 272]. Запорожці, принципово відстоюючи свої права на приазовські землі, стали жертвою імперських інтересів. В. Пірко дійшов висновку, що російський уряд сприяв донській колонізації приазовських земель, і в цьому була основна передумова виникнення міжкозацького конфлікту [23; 25, с. 54-58; 26, с. 160-169].

Суперечка між запорозькими та донськими козаками за землі поблизу річки Кальміус затягнулася на кілька років. Після розслідування справи Сенат 13 квітня 1746 р. видав указ «Про призначення прикордонної межі між землями запорожців і донських козаків». Кордон було встановлено по Кальміусу, але і після встановлення межі запорозькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, «вважаючи межі власних володінь набагато ширшими вказаних трактатами і постановами» [41, с. 51]. Протистояння запорозьких та донських козаків сприяло поступовій трансформації уявлення про «прикордоння» як порубіжжя між русами-українцями та московітами-росіянами [19, с. 224-231].

Погіршення міжкозацьких взаємин, яке спостерігалось у 1734—1775 рр. і найбільше проявилось у політичному аспекті, було використано Російською імперією у власних інтересах, стало одним з чинників знищення Нової Січі і опанування Росією виходу до Чорного моря [32, с. 3]. Запорозьке козацтво поступово знищувалося царським урядом: у 1730 р. було 20000 вільних козацьких дворів, в 1743 р. — 11000, а в 1764 р. їх кількість зменшилася до 1100 [13, с. 240]. У 1796 р. більшість території сучасного Донбасу указом Катерини II було передано у підпорядкування Війська Донського. Військо Донське, як опора влади в регіоні, отримало підтримку царату, у результаті спірні землі відійшли до донських козаків.

Як би не розходилися оцінки історичної ролі того чи іншого козацтва, але незаперечним є те, що поява в Східній Європі обабіч Великого Кордону козацтва забезпечила якісно новий струмінь у співіснуванні тут європейської та азійської

цивілізацій, християнського й мусульманського світів, в історичний розвиток регіону загалом. Християнські козацтва зуміли з часом самоорганізуватись і реалізувати себе як цілком самостійні формації. Волзьке, гребінське, донське, терське, яїцьке козацтва стали окремими спільнотами з комплектом особливих атрибутів (самоідентифікація, власна територія, військово-територіальна організація). Українське ж козацтво, усвідомлюючи себе часткою українського етносу, перетворилося на суспільний стан. До кінця XVI ст. утворився своєрідний козацький пояс, який тягнувся від Дніпра до Яїка. Козацтво стало своєрідним оборонним валом християнського світу і забезпечувало його розширення. Козацькі об'єднання були найактивнішими поглиначами тогочасних тюркських впливів, виконували роль транслятора їх у східноєвропейські християнські суспільства та одного з провідників зворотних цивілізаційних інтервенцій [3, с. 3].

Унаслідок російсько-турецьких воєн відбулося поступове заселення Донбасу східнослов'янським населенням (селянами з центральної Росії, Правобережної України і Слобожанщини), а також вихідцями з Балкан (сербами), християнським населенням Криму (греками та вірменами). За підрахунками В. Пірко, з 1784 р. до кінця століття населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. чол., але частка українців при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76 % [23, с. 183-184]. Міграційні потоки, що рухалися на малозаселені території Сходу і Півдня сучасної України, потрапляли до орбіти турецького і російського впливів. А отже, зона прикордоння, в якій і надалі формувалася українська ідентичність, розширювалася і географічно, і ментально, оскільки переселенці не могли не зазнавати значних асиміляційних впливів [21, с. 151].

Вирішення низки економічних питань у справі освоєння земель Дикого Поля, яке не могло бути забезпечене без іноземної допомоги, певні політичні плани російської сторони, пов'язані із посиленням власного впливу на Балканах та у Криму, створило передумови для переселення на Донбас вихідців з інших земель. Варто підкреслити, що уявлення про Донбас з часів Дикого Поля і до кінця XVIII ст. пов'язувалися із правами на нього представників певної соціальної верстви, тобто козаків, а не етнічного об'єднання. Першість вихідців з України у освоєнні регіону та їх пере-

вага в кількості у порівнянні з представниками інших націй та етнічних груп не змогла забезпечити повної «українізації» цієї території. Цьому сприяла політика Російської імперії, яка прагнула зіштовхнути між собою різні козацькі об'єднання з метою послаблення впливу українських козаків. Загалом у широких верствах суспільства склалося стійке уявлення про сучасний Донбас як про «вольницю», козацький край, який став притулком для різного роду втікачів, шукачів пригод, які жили поруч із небезпекою [24; 30, с. 8].

Впродовж XIX ст. економічні та політичні перетворення багато в чому змінили уяву людей про Донбас, який, власне, отримав цю назву завдяки налагодженню масштабного видобутку вугілля. Різке збільшення видобутку вугілля на Донбасі почалося після реформи 1861 р. внаслідок його споживання залізницями, цукровою промисловістю, а пізніше — південними металургійними заводами. Власне у цей період починається промисловий розвиток Донецького краю [28].

На кінець XIX ст. в Україні нараховувалося понад 8 тис. різних промислових підприємств, де працювали понад 300 тис. робітників [22, с. 60]. У Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями із великоросійських губерній [37, с. 4]. Підприємці були зацікавлені здебільшого у прибулих заробітчанах, оскільки їм важче було покинути роботу [62, арк. 37]. Участь російських шахтарів у експлуатації вугільних покладів поступово почала використовуватися для зміни уявлень про Донбас, яке передбачало «стирання пам'яті» про участь українських козаків у освоєнні краю та роль вихідців з сучасних українських областей у спорудженні ліній оборони від кочовиків і утриманні військових частин.

Процес переселення робітників-росіян в українські міста і їхня активна економічна діяльність, результати якої можна було побачити і оцінити, створювали образ «робітника» — у першу чергу росіянина, а у свідомості народу та сама праця українця сформувалася в уявлення як праця «заробітчанина», що передбачало передусім її тимчасовий та вимушений характер.

Хоча робітничі селища навколо заводів і шахт з часом набували статусу міст, процес формування міської культури тут був занадто повільним. Важкі умови праці, перенаселені бараки швидко перетворювали колишніх селян на маргі-

налів, що легко піддавалися стороннім впливам [21, с. 163]. Міста Донбасу впродовж тривалого часу не перетворилися на осередки формування інтелігенції. Освоєння Донбасу відбувалося спочатку переважно іноземними підприємцями. Разом із капіталом вони привозили і інженерно-технічних працівників. Однак ідеї іноземних підприємців реалізовувалися переважно українськими і російськими робітниками. Поповнення рядів української інтелігенції Донбасу з селянства було вкрай уповільненим внаслідок зневажливого ставлення більшості сільських жителів до інтелектуальної праці. Селянський традиціоналізм міг би сприяти дотриманню українських звичаїв у містах, і навпаки, поповнення рядів інтелектуалів з інших верств сприяла процесу русифікації українського соціокультурного простору.

Модернізація економіки України на базі індустріалізації підсилювала інтенсивність асиміляції українців російською громадою. Належність до інтелектуально орієнтованих професій з одночасною зміною місця проживання, пов'язаною із переїздом до міст, передбачала засвоєння цінностей російської культури та відповідного світогляду, який був орієнтований на активну підтримку або лояльне ставлення до самодержавства у Росії, стабільність розвитку якої ототожнювалася часто із особистим економічним добробутом.

В офіційній документації Російської імперії, що стосувалася стану справ в Україні, українське населення не виділялося у певну особливу категорію, на відміну від євреїв чи поляків, чії політичні чи економічні амбіції часто засуджувалися. Водночас у російських документах переселенці називалися не колоністами, а «російськими колонізаторами» [49, арк. 24 (на звороті)]. Більшість етнічних росіян звикла вважати колонізовані землі своїми власними, а українці часто розглядалися як, в основному, лояльно настроєні мешканці, яким необхідна російська державна організація для забезпечення стабільності економічного розвитку.

На рубежі ХХ ст. землі Донбасу були «географічно повністю і демографічно в більшості українськими», але в інших відношеннях не вистачало усвідомлення «українськості» цих земель і у середовищі української інтелігенції, особливо, зважаючи на велику частку недавніх переселенців зі Слободжанщини чи Лівобережжя [36]. Внаслідок цілеспрямованої державної політики на Сході і Півдні України

було закладено фундамент для формування поліетнічного промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від усталених традицій.

У цей період часу відбулася певна трансформація уявлень про козацтво. Знищення запорозького козацтва та використання російським урядом донського козацтва для придушення народних виступів стало однією з причин розмежування уявлень про козаків. Козацькі об'єднання України пізнього середньовіччя розглядалися як захисники православ'я, незважаючи на те, що частина їхніх діянь вступала у протиріччя з християнськими заповідями. Вони уособлювали образ борців за українські інтереси, являючи собою своєрідний символ українства як нації [31, с. 366]. Натомість уявлення про козаків кінця XIX — початку XX ст. асоціювалися із виконанням каральних дій у справі придушення масових заворушень, вірним служінням самодержавству з боку великої частини донських козаків [16, с. 79].

Загалом на рубежі XX ст. Донбас в основному асоціювався із шахтарською працею, стосунки між представниками якої формувалися завдяки специфіці роботи та умов проживання, визначаючи утворення своєрідного «робітничого братства», представники якого протиставлялися керівним працівникам. Не виключаючи конфліктів на ґрунті міжнаціональних протиріч, такий підхід робив важку фізичну працю шахтарів маркером, який визначав належність до «своїх».

Об'єднуючим фактором для багатьох представників населення Донбасу стало усвідомлення можливості завдяки власним зусиллям покращити матеріальне становище. Тому економічна діяльність стала вагомим фактором формування регіональної ідентичності. Однак цей процес не забезпечив успіху на шляху проголошення окремого державного утворення на території Донбасу, єдність якого була б забезпечена уявною чи реальною спільністю економічних інтересів населення. Свідченням цього може бути існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Власне, звернення до історії ДКР часто відбувалося під впливом культивування регіоналізму. Прихильники думки про утворення республіки як результат піднесення національної свідомості російського населення краю поспішно стверджували про відсутність економічного та культурного зв'язку між Донбасом та Українською Народною Республікою [9; 10; 11; 12]. Натомість

наголошувалося на важливості піднесення економічної діяльності «незалежного» Донбасу.

Наступні події довели безперспективність утворення Донецько-Криворізької республіки, як у першу чергу, економічного наднаціонального об'єднання, що утворилося, як стверджували його організатори, в умовах «відмирання» національних відмінностей. Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною та практичною помилкою, породженою не тільки нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю організаторів республіки [39]. Створення Донецько-Криворізької республіки відбулося вольовим рішенням окремих представників різних політичних сил, об'єднаних особистою жадобою влади, і не було підтвержене всенародним вільним волевиявленням населення цих територій. Надуманої «донецької ідентичності» виявилось замало для відокремлення від України території, де більшість населення становили етнічні українці.

У той же час саме економічна діяльність на Донбасі стала стійким маркером у справі формування історичної пам'яті. Історична пам'ять про цей край поступово стала коригуватися до вподобань правителів СРСР та реалій політичної боротьби. Наступні кроки на шляху зміни уявлень про Донбас було зроблено у 30–50-х роках ХХ ст. Внаслідок розширення меж промислової вугленосності, спорудження нових промислових підприємств Донбас постав як надпотужний центр економічного розвитку всесоюзного масштабу.

У той же час за Донбасом зберігся ореол вільнодумства та території, проживання в межах якої може врятувати від різного роду переслідувань та допоможе «почати життя з початку». Навіть у розпалі репресивної політики радянського керівництва у другій половині 1930-х років Донбас забезпечував притулок людям, позбавленим громадянських прав, вигнанцям, утікачам, злочинцям. Туди переселяли «політично неблагонадійних» осіб. Так, у 1935 р. з прикордонних районів України (мається на увазі так звана лінія «старого державного кордону») було відправлено: з Київської області — 56 ешелонів (5478 господарств — 26168 чоловік), з Вінницької області — 32 ешелони (2864 господарства — 12828 чоловік). За даними НКВС за національним складом було депортовано: українців — 3434 господарства, поляків — 2866 господарств, німців — 1903,

інших — 126. У складі переселених господарств було куркульських — 1155, одноосібних — 3725, колгоспників — 3396, інших — 52. З відправлених 88 ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 чол. Замість виселених «політично неблагонадійних» селян, на їх місце в примусовому порядку були направлені родини з Київської та Чернігівської областей [50, арк. 1-8]. Вороже ставлення до переселенців з боку місцевого населення і було причиною розгляду питання на Політбюро ЦК КП(б)У.

Частина переселенців були такими необхідними для забезпечення функціонування промисловості Донбасу, що коли політично неблагонадійних осіб виселяли з міст і сіл Донбасу та всієї країни, їм дозволяли працювати на донбаських шахтах. Через це в очах Москви Донбас був політично підозрілим, а тому залишився одним з регіонів, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору [16, с. 19].

Результатом стала відповідна реакція населення Донбасу на початок війни з Німеччиною, яка чітко виявилася у ході проведення мобілізаційних заходів у 1941 р. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10%, а на Климівський — 18% [59, арк. 141]. За станом на 23 жовтня 1941 року по Харківському військовому округу, до складу якого входив Донбас, зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 65% (43740 чол.), або 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову [59, арк. 143 (на звороті)]. Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58% [59, арк. 142 (на звороті)]. В кінці жовтня 1941 року спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату — 30%, по Сталінському — 35%, по Ізюмському — 45%, по Дергачовському — 50% мобілізованих [59, арк. 143].

Наприкінці 1941–на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі. Тут почали утворюватися цілі групи, які готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з

осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чиї родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській владі, а після приходу окупантів служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед фашистами, вони саботували заходи комуністичної партії щодо знищення шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що виловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області [52, арк. 118]. Це була відповідь на репресивну політику радянської влади перед війною.

Перемоги вермахту викликали, за визнанням Д.Коротченка, зневіру більшості населення України у продовженні боротьби [51, арк. 28-29]. Згідно з даними НКВС протягом перших місяців окупації багато жителів Донбасу вважали, що з німцями також можна буде співіснувати і їхній «новий порядок» не може бути гірший, ніж той режим, який існував за часів панування більшовиків [60, арк. 47]. Додатковим свідченням цього також може бути той факт, що, наприклад, на території Сталінської області залишилося 9950 комуністів, з них 4773 чол. були зареєстровані окупантами [54, арк. 233-234].

У донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 року говорилося, що при вступі німецьких військ на територію «староруської області» (так у німецьких документах позначалися східноукраїнські області) сільське населення не було вороже настроєно щодо них і виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Політикою ці люди практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту [43, арк. 204]. У іншому німецькому документі, автором якого був розвідник Ганс Кох, відзначалася повна русифікація східноукраїнських міст, відсутність використання жителями українського національного одягу [42, арк. 62-65].

Відповідно до повідомлень розвідників ЦК КП/б/У не виправдалися сподівання частини жителів Донбасу на відновлення німцями приватної власності та наділення селян землею. На території Донбасу німецькі аграрні реформи зустрічалися з величезною недовірою. Головним аргу-

ментом у такому випадку було таке: «Комуністи нам стільки обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також — тільки обіцяють» [53, арк. 2]. Робітники мали можливість переконатися, що відродження української промисловості проводилося німцями, головним чином, для забезпечення потреб вермахту, а прагнення місцевих жителів враховувалися мало. Тому міста України через деякий час вже стояли перед загрозою голоду. Навіть самі окупанти зазначали, що постачання міст продуктами харчування було забезпечено вкрай погано. Пограбування місцевого населення ставало звичним явищем.

Таким чином, нехтування прагненнями українців, політика геноциду призвели до поширення, з одного боку, партизанської боротьби у ворожому тилу, а з іншого — до зростання пасивного опору по відношенню до «нового порядку» з боку населення України. Причому особливо негативно сприймалися експропріації майна селян та мешканців міст, репресії мирного населення, насильницьке вивезення людей з України на примусові роботи до Німеччини. Дії окупаційної влади сприяли поступовій зміні політичних настроїв населення Донбасу. Згідно з повідомленнями працівників НКВС про настрої населення, поступово збільшувалася кількість осіб, що чекали повернення Червоної Армії для продовження боротьби проти німців [61, арк. 144]. Тому під час визволення України більшість населення Донбасу брала участь у бойових діях у складі Червоної Армії. Саме війна сприяла посиленню формування радянської ідентичності на Донбасі.

Можна стверджувати, що на Донбасі формування радянської ідентичності у повоєнний період поглиблювалося під впливом пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію вояків УПА. УПА, борючись після 1944 р. з радянським режимом, автоматично воювала зі східними українцями, які становили значну частку цієї системи. Отже, не тільки західні українці можуть нарікати на злочини радянської системи в повоєнній Західній Україні, але й східні українці через родинну історію «відчули» тієї кривди, яку їм завдав український визвольний рух.

Одним із засобів боротьби з УПА стали масові депортації західноукраїнського населення, частина якого розміщувалася на Донбасі. На 1 січня 1950 р. до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей у кількості 384 особи; до Сталін-

ської 633 сім'ї у кількості 2700 чол.[55, арк. 12]. На переселенців впливала якість підготовки до прийняття їх областями, куди відбувалося переселення. Частина з селян, житлові умови яких були незадовільними, прагнула до повернення на місце постійного проживання, чому перешкоджали радянські органи. Мали місце факти обмеження місцевими керівниками спроб селян самостійно облаштувати місце проживання, коли у них відбиралися будівельні матеріали. Крім того, велика кількість сімей розміщувалася тимчасово у приміщеннях, що належали місцевим працівникам, що породжувало конфлікти. Нецільове використання коштів, виділених на облаштування переселенців, призводило до конфліктів з місцевими органами влади. Частина переселенців відмовлялася у таких умовах працювати на відведених для переселення місцях, віддаючи перевагу від'їзду до міст у пошуках роботи. Часто такими містами ставали шахтарські поселення.

Свого часу засекречені матеріали ЦК КП/б/У свідчать, що негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у оцінках жителями Донбасу всього західноукраїнського населення, яке в уяві робітників стало все більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями та робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України [58, арк. 138-142]. Причому мотивація нападів на західноукраїнських переселенців свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни. Ці настрої були настільки поширеними, що радянським органам впродовж 1960–1970-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників.

Формуванню радянської ідентичності на Донбасі сприяли міграції робочої сили, що здійснювалися за рахунок організованих наборів. Система оргнабору регламентувалася постановами РМ СРСР «Про впорядкування проведення організованих наборів» [35, с. 674-677] від 28 листопада 1951 року та «Про порядок проведення організованого набору робітників» від 6 травня 1953 року [35, с. 14-17]. На

республіканському рівні коло вказаних проблем перебувало у віданні Головного управління організованого набору робітників при РМ УРСР, на обласному — відділ організованого набору робітників і переселення обласного виконкому, на районному — районна або міська комісія з організованого набору робітників. Проблема організованого переміщення трудових ресурсів також перебувала у віданні Головного управління переселення при РМ УРСР (з 1956 р. — об'єднане з Головним управлінням організованого набору робітників) та Українського республіканського управління трудових резервів [44, арк. 34].

Важливим і водночас постійним джерелом термінового поповнення робочими руками підприємств Української РСР були особи, котрі демобілізувалися з лав Збройних сил СРСР. Пріоритетним регіоном України з направлення робітничих кадрів був Донбас [46, арк. 57-59]. Додатковим джерелом поповнення трудових ресурсів промислових підприємств стали випускники шкіл системи фабрично-заводського навчання (ФЗН). Навчальні заклади системи ФЗН готували робітників із певною кваліфікацією, що створювало умови для надходження у промисловість кадрів, які за умови використання їх праці з отриманої спеціальності не потребували навчання.

Згідно з інформаційними зведеннями Українського республіканського управління трудових резервів впродовж 1951 — 1955 рр. у Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб [47, арк. 6]. Зокрема, впродовж 1955 р. — 132 578 осіб, з них за системою фабрично-заводського навчання та гірничих шкіл — 46 761 осіб, ремісничих та залізничних — 28 026 осіб, технічних — 6821 особа [45, арк. 15]. Враховуючи галузеву та регіональну спрямованість організованих наборів, трудові ресурси в майбутньому мали скласти основу для створення високо урбанізованого Донбасу. Так, у 1958 р. розмір набору становив 135 тис. осіб по УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб [48, арк. 14].

Складні умови праці сприяли уявленню про працю шахтаря, як про сезонну, потрібну для отримання певної суми грошей для подальшої роботи у сільській місцевості. Але подібні погляди були поширені в основному серед працівників старшого покоління. Молоді шахтарі та праців-

ники місцевих заводів в умовах високого рівня смертності серед працівників у багатьох випадках віддавали перевагу у середині 1950-х років пияцтву та систематичному порушенню дисципліни, хуліганству, які розглядалися як засоби для зняття напруги, отриманої під час виконання службових обов'язків. Ці процеси сприяли маргіналізації трудящих верств суспільства цього регіону. У той же час робітничий клас Донбасу розглядався владними структурами як один із зразків трудової діяльності робітників, своєрідний засіб гартування комуністів.

Варто відзначити, що за ціною будинків у сільській місцевості Сталінської області близько 6 тис. крб. у 1950 р. [56, арк. 243-244] заробити на його придбання шахтарі могли за шість-дванадцять місяців при середньомісячній зарплаті у розмірі 800-1000 крб.[57, арк. 31]. Однак вкрай важкі умови роботи, відірваність від звичних умов життя, високий рівень злочинності та хуліганства на території шахтарських поселень, зумовлений відсутністю широкої мережі культурно-освітніх закладів, призводили до поширення систематичного п'янства, бійок у шахтарському середовищі.

Багатьох працівників влаштовувало становлення «гвинтика» у наскрізь одержавленій системі, оскільки вона створила «соціальний ліфт» — піднімала людей із соціального дна, забезпечувала певні житлові умови, відкривала можливості для безплатного навчання і лікування. За допомогою ідеологічного тиску насаджувалися установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, примітивність мотивацій. У східних промислових регіонах особливо відчувалася глибока дихотомічність української ментальності — тут легко уживалися між собою і прагнення успіху, й визнання, яке часто вимагало від людини граничного напруження сил та здібностей, і ставка на державний патерналізм [21, с. 165].

Поступово зростаюча привабливість міського способу життя та спрямованість проведення оргнаборів сприяла переселенню на Донбас переважно молодих людей, чий погляд були сформовані в період існування Радянської держави. У 1960-х рр. оргнабори не відігравали такої значної ролі у забезпеченні індустріальних галузей продуктивними силами, як у попереднє десятиліття. Отже, домінуючу роль почали відігравати добровільні міграції контин-

гентів сільського населення у міста. Але контингент зовнішніх мігрантів становили переважно росіяни.

В період між переписами населення 1989–1959 рр. чисельність жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч чоловік. Найбільшу групу становили українці. Протягом вказаного періоду кількість українців збільшилася на 325,0 тис. чол., або на 3,5%, росіян — на 714,8 тис. чол., тобто на 7,1%. Наприкінці 1980-х років в області українців стало 2693,1 (51%), а росіян — 2316,0 (41,1%). Серед національних груп регіону відбувалося не лише абсолютне збільшення чисельності росіян, а й зростання їх питомої ваги. Така динаміка наростання російської людності зумовлювалася проведенням відповідної міграційної політики, асиміляційними процесами у середовищі неросійського населення Донбасу, в тому числі й за рахунок змішаних шлюбів. Завдяки політиці, здійснюваній радянським керівництвом, колись багатонаціональне з потужним українським стержнем суспільство поступово перетворювалося на двонаціональне, в якому українська більшість існувала поряд з постійно зростаючою російською меншістю [40, с. 421]. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру [14, с. 27-42]. Можна відзначити, що протягом 1940-х — першої половини 1980-х років позірною інтернаціоналізація суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас як про «російськомовний регіон».

Таким чином, завдяки зусиллям радянського керівництва етнонаціональний склад населення Донбасу змінювався у бік зростання кількості російського населення, але його політичні настрої не могли бути охарактеризовані виключно проросійською орієнтацією, що підтвердилося у другій половині 1980-х років. Абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності [20, с. 120-128].

На рубежі ХХ–ХХІ ст. Донбас почав сприйматися у першу чергу як центр бізнесу, що є гарантом стабільних прибутків [15]. Цьому сприяло збільшення капіталовкладень у промисловість Донбасу, активність місцевих промисловців та підприємців, зосередження на Донбасі потужних наукових та науководослідних установ. Економічні чинники у згуртуванні жителів

краю збереглися і проявилися, наприклад, у створенні в 2011 р. союзу міст «Північний Донбас», головним завданням якого є вирішення економічних проблем та захист навколишнього середовища від руйнівного впливу.

У сучасний період Донбас часто асоціюється із носіями радянської ідентичності. Мова йде про єдність людей у позитивному сприйнятті колективізму, патерналізму, співгромадянства із ставленням до етнічності як до приватної справи особи та переважно негативного сприйняття перспективи інтеграції України до системи «західних цінностей» із можливістю приєднання до військово-політичного союзу НАТО. Соціологічні дослідження 2001–2003 рр., проведені працівниками Донецького інформаційно-аналітичного центру (керівник Є.Копатько), свідчать, що стабільно більше 70 % жителів Донецького регіону відчують гордість від того, що мешкають у Донбасі, а понад 50 % мешканців Донецька не поїхали б з рідного місця, навіть якщо могли б обирати як альтернативу інші міста України, Росії або Європи [6, с. 47].

За результатами соціопитувань, проведених центром «Соціс» восени 2010 року, населення негативно сприймає можливість федералізації України або передачі Російській Федерації земель, оголошених частиною її представників «споконвічно російськими»: у першу чергу Криму та Донбасу. Причому «проросійські настрої» збереглися в основному у значній частині представників старшого покоління [33]. Соціологічні дослідження свідчать про більше тяжіння молоді до проукраїнської орієнтації. Але все ж значно більше хвилюють населення Донбасу економічні проблеми України та перспективи їх успішного вирішення [34]. Наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років стала помітною тенденція до позитивної оцінки роботи на приватних підприємств, поєднана із отриманням більш високих прибутків [4].

Загалом можна виділити кілька змін уявлень широких верств населення про Донбас, які визначають так звані «місця історичної пам'яті». З давніх часів ця територія асоціювалася з Диким Полем, умови проживання де залишалися досить суворими. Протягом XVI–XVIII ст. участь козацьких об'єднань у освоєнні Донбасу призвела до ототожнення його у першу чергу із козацьким краєм, де можливості людини суттєво розширювалися завдяки дотриманню

так званих козацьких вольностей. Причому своєрідний ореол дикого краю певною мірою залишався, забезпечуючи можливість почати життя з початку для різних категорій людей.

У XIX ст. Донбас почав асоціюватися передусім із шахтарським краєм. Протистояння різних соціальних та етнічних об'єднань у процесі експлуатації природних ресурсів цих земель в умовах досить високого рівня міграцій сприяло формуванню на рубежі XX ст. своєрідного «робітничого братства», представники якого сприймали як «своїх» у першу чергу гірників. Економічні перетворення 30—50-х років XX ст., що здійснювалися в умовах радянської влади, сприяли перетворенню Донбасу на потужний центр видобутку вугілля та металургії всесоюзного масштабу.

Поряд із цим можна відзначити прискорення формування радянської ідентичності, чому сприяла участь переважної більшості жителів краю у радянсько-німецькій війні на боці Червоної Армії, та вплив негативного образу західноукраїнського населення, який забезпечувався завдяки офіційному засудженню радянськими органами діяльності УПА. На початку XXI ст. Донбас перетворився на потужний бізнес-центр, економічні успіхи якого пов'язані не тільки із успішністю праці шахтарів, а забезпечені функціонуванням багатоголозової промисловості.

1. Апареева Е.К., Красильников К.И., Тельнова Л.И. Из истории степного Подонцовья в ранний период «Дикого поля» // Вісн. Луган. держ. пед. ун-ту. — 2002. — № 2. — С. 211–225.

2. Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича. — М., 1846. — С. 7–21.

3. Брехуненко В.А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI — середині XVII ст. — Автореф. дис... докт. іст. наук. — К., 2000. — 25 с.

4. Головаха Є. Економічні реформи і масова свідомість в Україні // Режим доступу: <http://uamonitor.tripod.com/3/golovakha.htm>

5. Горелик А.Ф., Вихрова Т.В., Красильников К.И. История родного края: (Луганская область) / Отв. ред. Г. М. Намдаров. — Луганск, 1995. — Ч. 1: С древнейших времен до начала XIX века. — 227 с.

6. Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або як формувався ментальний ландшафт регіону // Віче. — 2004. — № 11. — С. 47.

7. Економічна історія України. — Х.: ТОВ Одіссей, 2004. — 496 с.
8. Історія міст і сіл УРСР: Донецька область. — К.: І-н історії АН УРСР, 1970. — 992 с.
9. Корнилов В. В. Была такая республика. // Жизнь. — 1993. — 23 лютого.
10. Корнилов В. В. Забытая страна // Донецкий кряж. — 1998. — 19 лютого.
11. Корнилов В. В. Однажды была такая страна // Салон Дона и Баса. — 2004. — 10 грудня.
12. Корнилов Д. В. Отчаянная республика // Донецкий кряж. — 1999. — 25 лютого.
13. Крип'якевич І.П. Історія України. — Львів: Світ, 1990. — 519 с.
14. Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. // Український історик. — 1972. — № 1-2. — С. 27-42.
15. Куда хотят повести Донецк? // Режим доступу: <http://blog.i.ua/user/1682586/521187/>
16. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки. — К.: Основи 2002. — 510 с.
17. Лаврів П. Історія Південно-Східної України. — К.: Укр. вид. спілка, 1996. — 204 с.
18. Лисянський А.С. Конец Дикого поля. — Донецьк: Донбас, 1973. — 127 с.
19. Макарчук С.А. Етнічна історія України. — К.: Знання, 2008. — 471 с..
20. Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х — 90-і роки ХХ ст.) / М. Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу. — Донецьк, 2001. — С. 120–128.
21. Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008.
22. Парасулько О. А. Питання про становище робітничого класу України в другій половині ХІХ ст. // Укр. іст. журн. — 1958. — № 6. — С. 60.
23. Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в ХVІ–ХVІІІ ст. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. — 224 с.
24. Пірко В.О. Заселення Донеччини у ХVІ–ХVІІІ ст. — Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. — 213 с.
25. Пірко В. Наступ царату на землі Війська Запорозького// Схід. — 1998. — №1-2(18-19). — С. 54–58;
26. Пірко В. Основні напрямки роботи Донецького відділення НДІ Козацтва // Запорозька старовина. — 2002. — Вип. 2. — С. 160–169
27. Пірко В.О., Литвиновська М.В. Соляні промисли Донеччини в ХVІІ — ХVІІІ ст. (Історико-економічний нарис і уривки з джерел). — Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. — 136 с.

28. Подов В.И. Донбасс: Век XVIII: Соц.-экон. развитие Донбасса в XVIII веке. — Луганск: Свитлыця, 1998. — 27 с.
29. Подов В.И., Курило В.С. Історія Донбасу. — Луганськ: ДЗ ЛНУ імені Тараса Шевченка, 2009. — 300 с.
30. Половинко Г. «Дике поле — козацьке поле» // Життя Луганська. — 2003. — 8 октября. — С. 8.
31. Полонська-Василенко Н. Історія України. — У 2 т. — Т. 1. — К., 1992. — 607 с.
32. Полтораки В.М. Взаємини Запорізького та Донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): Політико-правовий і соціально-економічний аспекти. — Автореф. дис... канд. іст. наук. — Одеса, 2007. — 17 с.
33. Режим доступу: <http://www.from-ua.com/news/480a81af0d3633.html>
34. Режим доступу: <http://glavcom.ua/news/41577.html>
35. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, в 5-ти томах / [Сост. Черненко К.У., Смиртюков М.С.] — М.: Издательство политической литературы, 1968. — Т. 3: 1941 — 1952 годы. — 751 с.
36. Русначенко А. Донбас в історії України ХХ століття // Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm
37. Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині ХІХ ст. / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. — 1991. — № 5. — С. 3–16.
38. Смирнов А. История Южной Руси. — М.: Алгоритм, 2008. — 351 с.
39. Солдатенко В. Донецко-Криворожская республика — иллюзии и практика национального нигилизма // Зеркало недели. — 2004. — № 49.
40. Субтельний О. Україна. Історія. — К.: Либідь, 1992. — 720 с.
41. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків / Д.І.Яворницький. — К.: Наук. думка, 1990. — Т. 1. — 512 с.
42. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО). — Ф. КМФ-8. — Оп. 1. — Спр. 38. — Арк. 62-65.
43. ЦДАВО. — Ф. КМФ-8. — Оп. 2. — Спр. 156. — Арк. 204.
44. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2589. — Арк. 34.
45. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2592. — Арк. 15.
46. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 2593. — Арк. 57-59.
47. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 3819. — Арк. 6.
48. ЦДАВО. — Ф. 2. — Оп. 9. — Спр. 6561. — Арк. 14.
49. ЦДАВО. — Ф. 442. — Оп. 810. — Спр. 151 (на звороті).
50. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6618. — Арк. 1-8.
51. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 6. — Арк. 28-29.
52. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 84. — Арк. 118.

53. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 22. — Спр. 115. — Арк. 2.
54. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 652. — Арк. 233-234.
55. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 94. — Арк. 12.
56. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 95. — Арк. 243-244.
57. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 105. — Арк. 31.
58. ЦДАГО. — Ф. 1. — Оп. 24. — Спр. 106. — Арк. 138-142.
59. ЦДАГО. — Ф. 57. — Оп. 4. — Спр. 26. — Арк. 141.
60. ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 9. — Спр. 4. — Арк. 47.
61. ЦДАГО. — Ф. 62. — Оп. 9. — Спр. 5. — Арк. 144.
62. Центральний державний історичний архів у м.Києві
(ЦДІАК). — Ф. 614. — Оп. 1. — Спр. 129. — Арк. 37.